

Історія та Археологія Давньої Русі *History and Archaeology of Ancient Rus*

ДАВНЬОРУСЬКІ ХРАМИ ЧЕРНІГОВА І МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА¹

Олена Черненко
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології, етнології та
краєзнавчо-туристичної роботи
Чернігівського національного
педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Коло наукових зацікавлень:

археологія та історія доби середньовіччя, давньоруська архітектура, музеєзнавство

У статті аналізуються матеріали, пов'язані з історією пам'яток давньоруської архітектури Чернігова. Прийнято вважати, що храми та монастирі міста були зруйновані монголами 1239 року. Водночас результати досліджень дозволяють припустити, що вони руйнувалися поступово, унаслідок загального соціально-економічного та політичного занепаду регіону в XIII–XVI ст.

Ключові слова: Чернігів, монгольська навала, пам'ятки давньоруської архітектури, Благовіщенська церква, Спасо-Преображенський собор.

В статье анализируются материалы, связанные с историей памятников древнерусской архитектуры Чернигова. Принято считать, что храмы и монастыри города были разрушены монголами в 1239 году. В то же время результаты исследований позволяют предположить, что они разрушались постепенно, вследствие общего социально-экономического и политического упадка региона в XIII–XVI вв.

Ключевые слова: Чернигов, монгольское нашествие, памятники древнерусской архитектуры, Благовещенская церковь, Спасо-Преображенский собор.

The materials connected with the history of monuments of the ancient Rus architecture from Chernihiv is analyzed in the article. It is customary to consider that the city churches and monasteries have been destroyed by the Mongols in 1239. At the same time, the research make us to suggest that the buildings collapsed gradually, due to the general social, economic and political decline of the region in XIII–XVI century.

Keywords: Chernihiv, the Mongol invasion, monuments of ancient Rus architecture, Church of the Annunciation, Spaso-Preobrazhensky Cathedral, Princely Court.

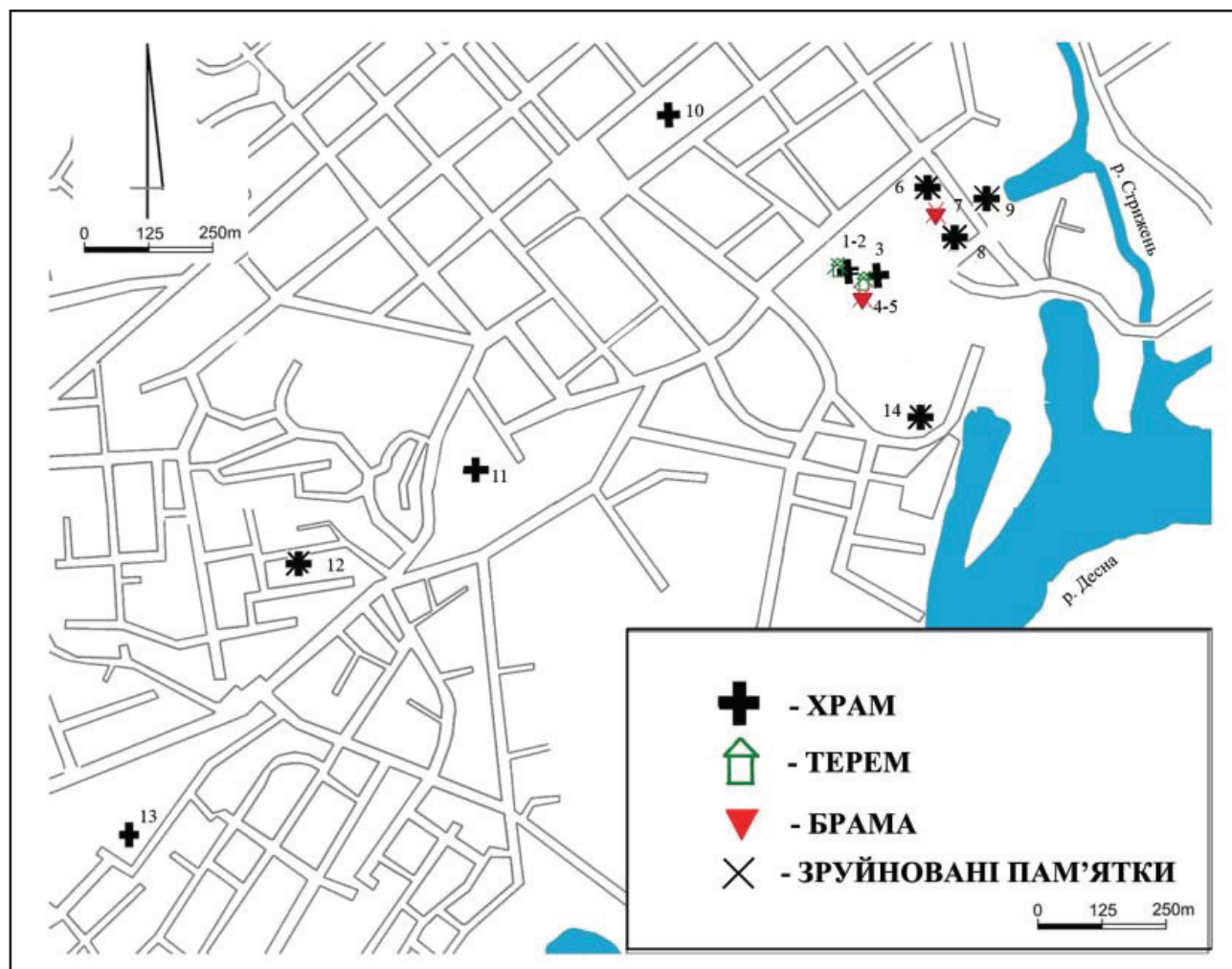
Взяття Чернігова монголами 1239 року вважається одним із ключових моментів в історії міста. Воно ознаменувало початок його багатовікового занепаду. Після цієї події на

дуже тривалий час, аж до XVI ст., згадки про Чернігів практично зникають зі сторінок писемних джерел. Причиною цього була тривала політична й економічна криза в регіоні

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом 0116U000902.

та, як наслідок, припинення традиції місцевого літописання і відсутність династичних зв'язків з тими землями Русі, де така традиція збереглася [Русина, 1998, с. 10–11]. Повідомлення про взяття Чернігова монголами дійшло до нас у літописних зводах у кількох версіях, що різняться між собою. Розбіжності в них зазвичай пояснюють плутаниною, яка виникла внаслідок осмислення та відтворен-

ня першоджерела більш пізніми літописцями [Майоров, 2009; Майоров, 2012, с. 46–76]. Найближчою до початкового повідомлення вважається версія Софійського Першого літопису [Майоров, 2012, с. 67–68]: «Иную же рать посла на Черниговъ. Пришедше же послании, оступиша град Чернигов в силе тяжце. Слыша же Мъстислав Глебовичъ нападение иноплеменных на град и приде на ня съ

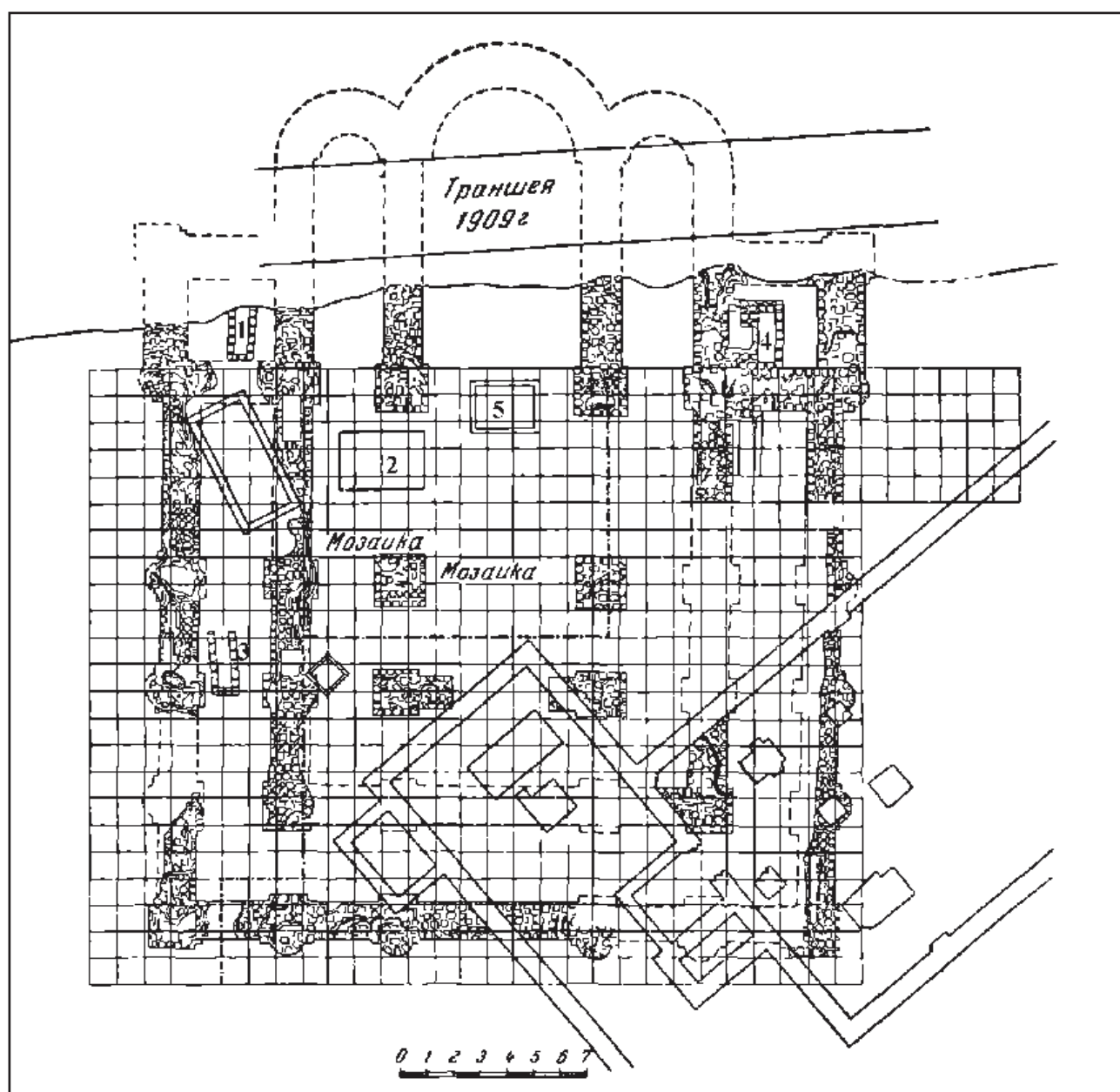

Іл. 1. *Схема розташування давньоруських пам'яток монументальної архітектури Чернігова (за: Черненко, 2016): 1 – Борисоглібський собор кінця XI – початку XII ст.; 2 – будівля під Борисоглібським собором («двокамерний терем») XI ст.; 3 – Спасо-Преображенський собор початку XI ст.; 4 – «однокамерний терем» кінця XI ст.; 5 – ворота другої половини XII ст.; 6 – храм-усипальня останньої чверті XI ст.; 7 – ворота початку XIII ст. («ворота на княжій двір»); 8 – досліджена 1956 р. споруда початку XIII ст. («Михайлівська церква»); 9 – Благовіщенська церква XII ст.; 10 – П'ятницька церква кінця XII – початку XIII ст.; 11 – Успенський собор Єлецького монастиря кінця XI – початку XII ст.; 12 – церква початку XIII ст. по вул. Сіверянській («Сіверянська церква»); 13 – Іллінська церква кінця XI – початку XII ст.; 14 – церква XIII ст. на Верхньому замку*

своими вои. Бившеса имъ крепко, лють бо бе бои у Чернигова, оже и тараны на нь поставиша, и меташа на нь камень полтора перестрела, и камень же, яко же можаху 4 мужи силнии подъяти. И побеждень бысть Мстиславъ, множество от вои его избъено бысть. И град взяша и запалиша огнемъ, и епископа оставиша и ведоша и в Глуховъ» [ПСРЛ, 2000, стб. 300–301].

Якщо виходити зі змісту цього повідомлення, то є всі підстави припустити, що штурм Чернігова монголами супроводжувався значними руйнуваннями. Утім, їх конкретні

розміри та характер не знайшли в тексті відображення. Натомість у літературі ще з XVII ст. утвердилася думка, згідно з якою, під час нападу «Батия, царя татарського, поганина» (визначення Зосіми Прокоповича [Филарет, 1873, с. 6]) були знищені всі святині Чернігова, храми та монастирі. У працях Лазаря Барановича, Іоаннікія Галятовського, Дмитрія Ростовського (Туптала) про це йшлося побіжно, але як про загальновідомий факт [Коваленко, 1990, с. 193]. Як і більшість тодішніх авторів, вони пов'язували занедбаний стан давніх храмів виключно з Батисевою навалюю, як з найбільш

Іл. 2. Благовіщенська церква в Чернігові. План (за: Рыбаков, 1949, з уточненнями автора): 1–3, 5 – гробниці XVII ст.; 4 – гробниця XII ст. (Всеволода Святославича 1196 р. – ?)

значним лихом минулого. Така думка визначила і подальший підхід до історії пам'яток давньоруської монументальної архітектури Чернігова. Для творів XIX – початку XX ст. типовим є твердження, що такі пам'ятки в місті або зовсім не збереглися, або ж від них мало що лишилося. Водночас уже перші дослідження церковної чернігівської архітектури, здійснені в цей час (роботи А.М. Павлінова, П.А. Лашкарьова, Ф.Ф. Горностаєва, Д.В. Айналова [Спасо-Преображенський соборний храм, 1882; Лашкарев, 1902; Айналов, 1908; Горностаєв 1911]), дозволяли спростувати таке твердження. Вони засвідчували, що історія давніх храмів Чернігова є більш складною, ніж це прийнято було вважати. Проте і в наш час доля цих пам'яток у період до XVII ст. включно лишається майже не вивченою.

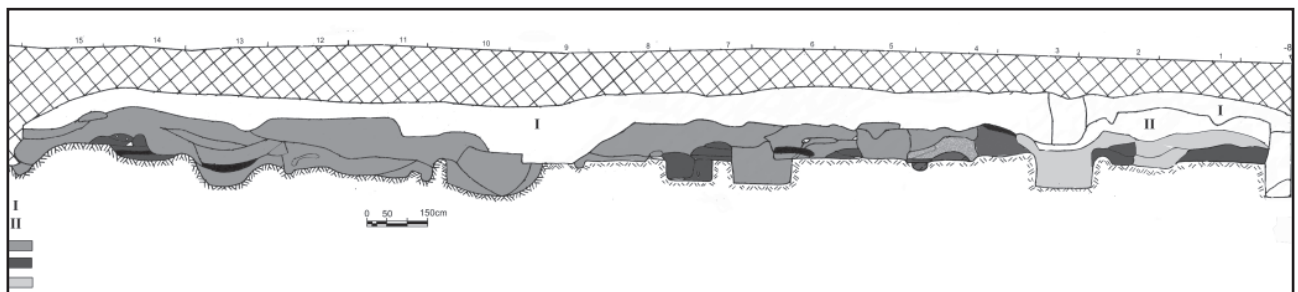
На сьогоднішній день на території Чернігова відомо 14 монументальних споруд давньоруської доби, з них 10, згідно з висновками науковців, мали культове призначення (іл. 1)² [Раппопорт, 1982, с. 39–47; Большаков, Коваленко, Раппопорт, 1989; Гребень, Коваленко, 1993; Иоаннисян, 2007], при цьому п'ять (Спасо-Преображенський, Борисоглібський та Успенський собори, Іллінська та П'ятницька церкви) дійшли до сьогодення. Руїни інших збереглися нижче рівня сучасної поверхні та були відкриті в різні роки під час археологічних досліджень або ж за випадкових обставин.

На жаль, численні перепланування міської території, риття будівельних котлованів, прокладка комунікацій та інші земляні робо-

ти, здійснювані під час перебудови Чернігова у XVII–XX ст., ускладнили вивчення історії пам'яток давньоруської архітектури методами археології. Так само численні реконструкції та перебудови XVIII–XX ст. ускладнили архітектурно-археологічні дослідження збережених споруд. Можливо, продовження розшуків дозволить уже в найближчий час отримати нові дані, однак на сьогодні більш-менш достовірну інформацію про долю давніх храмів вдалось отримати лише в кількох випадках, насамперед у результаті досліджень Благовіщенської церкви та Спасо-Преображенського собору. Закономірно, що саме їх долю зазвичай наводять як приклад руйнівного монгольського погрому Чернігова [Рыбаков, 1953, с. 97; Коваленко, 1996, с. 39; Коваленко, 1997; Моця, Казаков, 2011, с. 63].

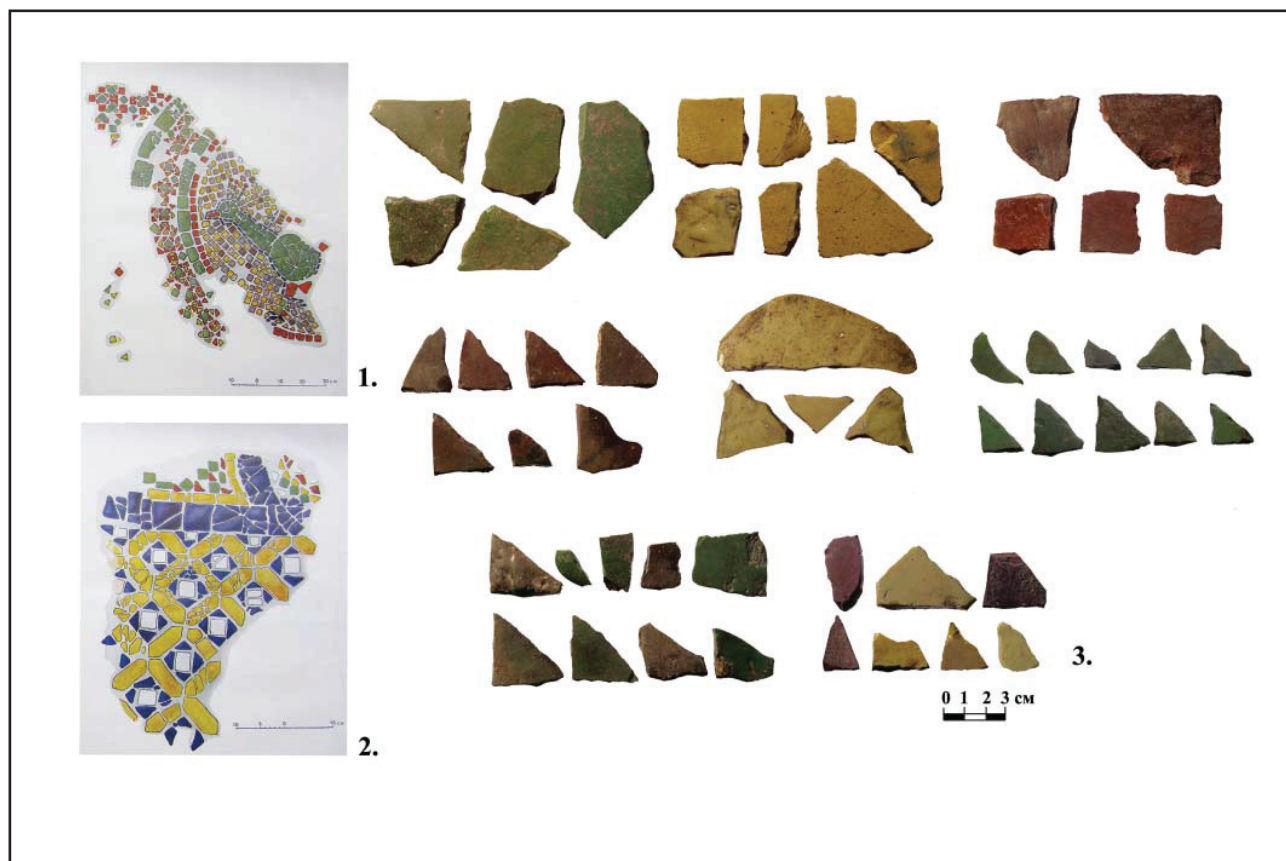
Залишки споруди, яку ототожнюють із Благовіщенською церквою (іл. 1: 9), згаданою в Іпатіївському літописі під 1186 роком («Святослав Всеволодович святил церковь в Чернигове святого Благовещения юже сам создал» [ПСРЛ, 2001 б, стб. 652]), були відкриті внаслідок обвалу правобережної тераси р. Стрижень 1877 року. У 1878 році її руїни досліджували спочатку Т.В. Кибальчич, а потім Д.Я. Самоквасов [Кибальчич, 1878; Самоквасов, 1892, с. 100–101; Самоквасов, 1908, с. 257]. У 1909 році вивчення церкви продовжили співробітники Чернігівської архівної комісії [Отчет о деятельности, 1910, с. 8–13].

Згідно з висновком Д.Я. Самоквасова [Самоквасов, 1908, с. 257], відкриті 1877 року

Іл. 3. Південно-східний профіль розкопу 2007–2008 рр. на Чернігівському дитинці:
I – шари XV–XVIII ст. з будівельними рештками давньоруського часу;
II – розвал плінфи із цем'янковим розчином та уламками тиньку зі слідами фресок.
1 – культурний шар XII–XIV ст. 2 – культурний шар X–XI ст. 3 – шар із цем'янковим розчином та будівельним сміттям часу будівництва Благовіщенської церкви

² Призначення споруди, залишки якої збереглися під північною частиною існуючої будівлі Борисоглібського собору, інтерпретують по-різному: як світську [Холостенко, 1963, с. 3–7] та як культову [Асеев, 1988, с. 136].

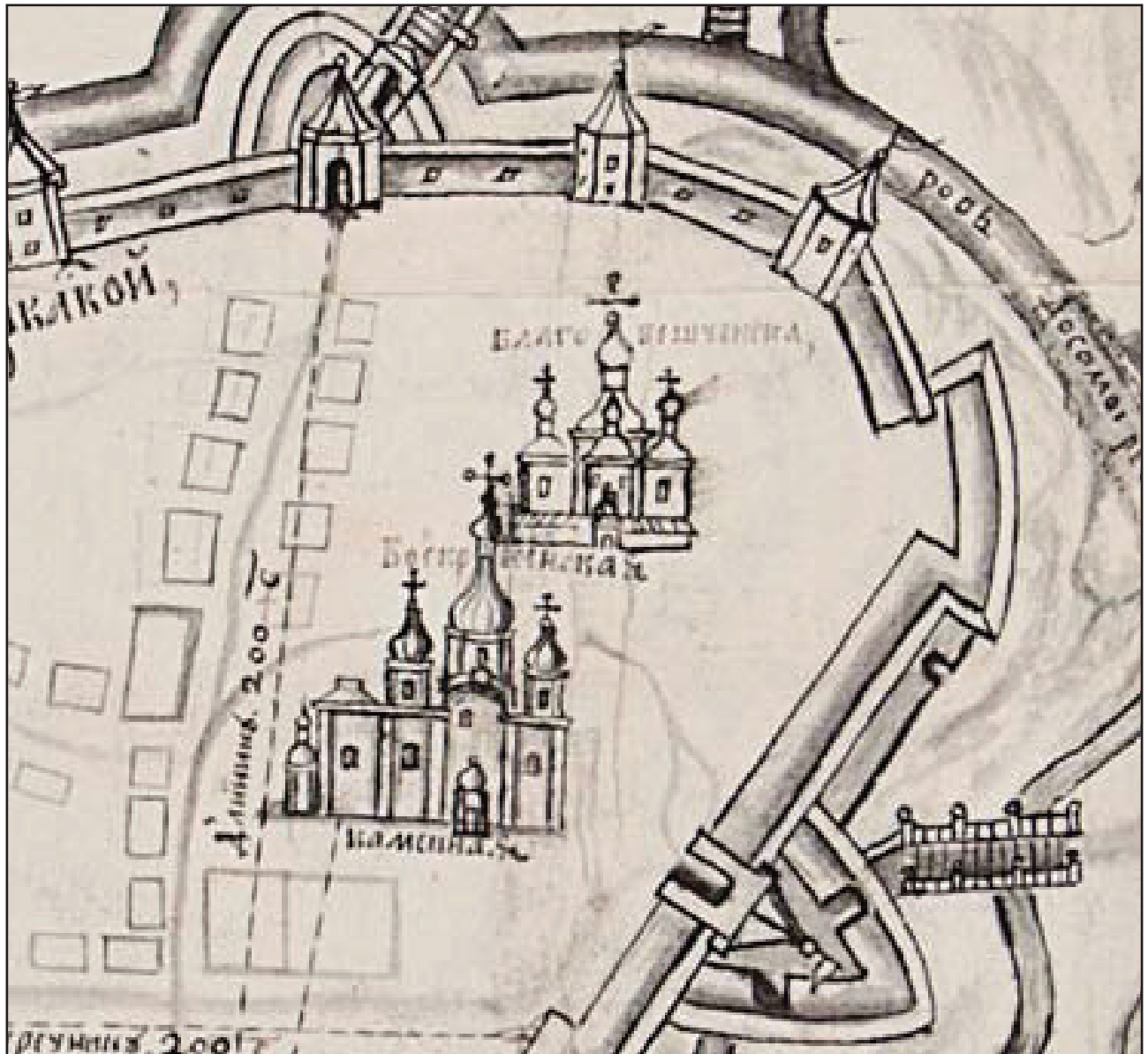
Іл. 4. Мозаїка Благовіщенської церкви:
 1, 2 – збережені частини мозаїчного омфалію Благовіщенської церкви
 (за: Б.О. Рибаківим); 3 – пластини смальти з розкопу 2007–2008 рр.

руїни були залишками зруйнованого монголами храму, будівництво якого згадане в літопису під 1174 роком: «...заложиша церковь каменну в Чернигове на княжеском дворе св. Михайла» [ПСРЛ, 2001b, стб. 571]. Пізніше П.І. Смоличев запропонував вважати цю пам'ятку Благовіщенською церквою, згаданою в Іпатіївському літописі під 1186 роком [Смоличев, 1928, с. 138–139]. Таке твердження ґрунтувалося на даних з описів Чернігова XVIII – початку XIX ст. А.Ф. Шафонського, М.С. Маркова щодо будівництва чернігівським полковником В.К. Дуніним-Борковським дерев'яної церкви Благовіщення на місці більш раннього однойменного храму. Згідно з описами, ця дерев'яна церква існувала до пожежі 1750 року, а потім її було розібрано [Бережков, 1911, с. 294; Шафонский, 1851, с. 291].

Відомості про місцезнаходження дерев'яної церкви Благовіщення (на території фортеці поблизу валу; від Погорілих воріт «на правую сторону», тобто – на північ) відповідали тому місцю, де 1877 року відкрилися

давні руїни. Окрім цього, на користь висновку П.І. Смоличева свідчили виявлені під час розкопок 1909 року сліди перебудов (залишки пізньої кладки з жолобчастої цегли, т. зв. «литовка», в апсиді) та функціонування храму у XVII ст. (датовані на підставі знахідок монет і деталей вбрання поховання біля її стін [Смоличев, 1928, с. 138]). Таким чином, гіпотеза виглядала переконливою. Згодом її підтримав Б.О. Рибаків [Рыбаков, 1949, с. 61–62].

У 1946–1947 роках Б.О. Рибаків розкопав залишки Благовіщенської церкви повністю (іл. 2). Як засвідчують матеріали наукового звіту про ці роботи, дослідження стратиграфії дозволяли дійти такого висновку: «Вопреки мнению исследователей, что Благовещенская церковь разрушена во времена татарщины, раскопки не обнаружили ни одного признака катастрофы: ни мощного зольного слоя, ни стерильной прослойки времен запустения <...> можно полагать, что действия татар в 1240 г. на Киевщине имели значительно более тотальный характер, чем поход 1239 г. на Черниговщину» [Рыбаков, 1946, с. 40–41]. Утім, у публікаціях,

Іл. 5. Фрагмент копії «Абрису Чернігівського» 1706 р. із зображенням Благовіщенської церкви (Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського, ВСП 579/1)

присвячених результатам робіт, Б.О. Рибаків наголошував, що храм Благовіщення зруйнований саме під час монгольської навали «когда татары бросали на город огромные каменя», хоча «следов Батыева погрома <...> не замечено» [Рыбаков, 1949, с. 64, 67].

Відзначену під час розкопок 1940-х років відсутність слідів «Батиевого погрому» та подальшого запустіння навколо Благовіщенської церкви підтвердили і результати досліджень авторки цієї статті у 2007–2008 роках. [Черненко, Казаков, Печений, 2009; Черненко, 2016b, с. 87–88]. Розкоп площею близько 600 кв. м розташовувався на 10 м на південний схід від стін зруйнованого храму. За матеріалами робіт вдалося виявити кілька горизонтів, які

відповідали різним етапам засвоєння даної території (іл. 3). При цьому досить чітко простежувався той горизонт, формування якого можна пов'язати з руйнуванням Благовіщенської церкви (іл. 3: I, II). До нього належали шари, насичені будівельним сміттям давньоруського часу (цементна, фрагменти плінфи, полив'яна плитка, уламок різьбленого білокам'яного блоку і т. п.). Серед іншого тут у значній кількості були представлені матеріали, пов'язані з внутрішнім убранством храму, у тому числі – близько 200 великих шматків смальти, аналогічної тій, яка використана у збережених ділянках мозаїчної підлоги, зафіксованої Б.О. Рибаківим у самій Благовіщенській церкві (іл. 2; 4) [Рыбаков, 1949, с. 73–75, рис. 37–39]. Там само

Іл. 6. Чернігівський Спасо-Преображенський собор. Рештки розвалу склепіння південно-західного відсіку нартексу. Фото 2012 р.

траплялися також кахлі, уламки кругового та скляного посуду XVII–XVIII ст., а в нижньому ярусі нашарувань – фрагменти посудин XV ст. Серед археологічних об’єктів, що належали даному горизонту – 18 поховань, ями та споруда XV–XVII ст. і розвал кладки з плінфи (судячи з розташування, розвал південної галереї церкви).

Вірогідно, даний «горизонт руйнування» відповідає тому, що його Б.О. Рибаків пов’язував з нівелюванням руїн знищеної монголами Благівщенської церкви перед будівництвом у XVII ст. нової, дерев’яної [Рыбаков, 1949, с. 67]. Однак, судячи з усього, ці напластування сформувалися протягом тривалого часу внаслідок поступового об-

валу давньоруської споруди та, можливо, її розчистки для ремонту. Останнє припущення дозволяє пояснити наявність у «горизонті руйнування» великої кількості знахідок, пов’язаних з інтер’єром (смальта, керамічна плитка для підлоги тощо).

Нижче «горизонту руйнування» містилися напластування, які містили матеріали XII–XIV ст. та досягали потужності 0,5 м (іл. 3). При цьому «домонгольські» та «післямонгольські» пласти чітко не розмежовувалися. Про неперервну тривалість життя на даній ділянці в цей час свідчили не лише наявні в культурному шарі фрагменти «післямонгольських» типів посудин, але й залишки котлованів не менш ніж п’яти споруд.

Загалом же є всі підстави вважати, що Благовіщенська церква не зазнала значних ушкоджень під час монгольської навали і продовжувала функціонувати принаймні до XV ст. Після цього храм почав поступово руйнуватися та був відбудований у XVII ст.

Те, як виглядав храм Благовіщення у XVII ст., можна побачити на запровадженому Л.А. Пляшко у 1971 році в науковий обіг мальованому «Абрисі Чернігівському» 1706 року [Пляшко, 1971, с. 30–31]. Судячи з мініатюри на плані, яка супроводжується відповідним підписом («Благовешченська»), це була досить велика барокова споруда, увінчана кількома банями та оточена одноярусною галереєю (іл. 5). Такі її риси дозволяють припустити, що це скоріше реконструйований давній храм, ніж нова будівля. Про це можуть свідчити також гробниці XVII ст., улаштовані в підкупольному просторі та в просторі галерей (іл. 2: 1–3, 5)³. Вони орієнтовані паралельно стінам собору та, судячи з усього, були закладені, коли ті підвищувалися над рівнем поверхні. Не виключено, що вказівка джерел на те, що в XVII ст. церква була дерев'яною, стосується її часткового відновлення в дерев'яних конструкціях. Є свідчення, що з використанням дерев'яних конструкцій у цей час були відремонтовані давні чернігівські собори: Спасо-Преображенський, Борисоглібський та Успенський [Адрюг, 2008, с. 98, 101, 105].

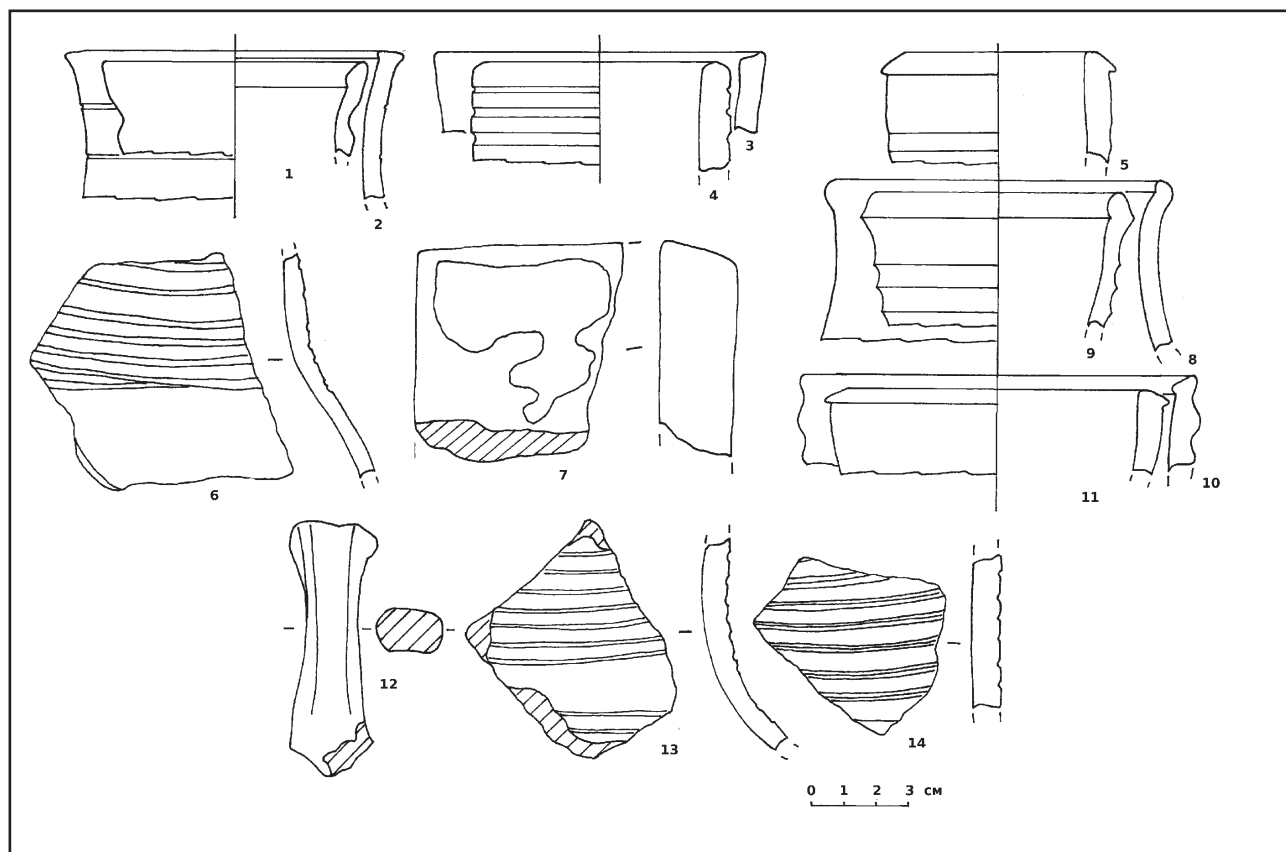
Відомості про долю ще одного домонгольського храму Чернігова, Спасо-Преображенського собору (іл. 1: 3), неоднозначні. Згідно з повідомленням літопису, він був заснований князем Мстиславом Володимировичем під час його князювання в Чернігові (1024–1036), хоча точна дата початку будівництва невідома. Протягом XI–XII ст. собор неодноразово згадується в літописах як місце, де укладались угоди, та як місце поховання чернігівських князів [ПСРЛ, 2001а, стб. 199; ПСРЛ, 2001b, стб. 282, 408, 707]. Однак у писемних джерелах XIII–XVI ст. прямі свідчення про нього відсутні. Натомість, згідно з припущенням М.О. Макаренка, про продовження функціонування храму після навали свідчить літописне свідчення 1298 року про коштовне Євангеліє, яке Волин-

ський князь Володимир відправив у Чернігів «в єпископию», тобто – у кафедральний собор [Макаренко, 1929, с. 59]. Припустимо, що непрямим свідченням безперервної дії собору можуть слугувати також події, пов'язані з переносом мощей святих Михаїла та Федора в Москву 1578 року [Голубинский, 1900, с. 47], оскільки збереження поховання мучеників у соборі та традиції їх вшанування до XVI ст. передбачає безперервне існування храму як святині впродовж усього часу після навали.

М.В. Холостенко та М.М. Говденко, які досліджували Спасо-Преображенський собор у 60-х роках XX ст., дійшли висновку, що 1239 року він горів, однак невдовзі був відремонтований [Холостенко 1970, с. 25; Холостенко, 1990, с. 14; Говденко, 1996, с. 145]. На думку М.М. Говденко, під час монгольського погрому згоріли та частково обвалилися склепіння й перекриття храму. Вона вважала, що про це свідчили ремонтні мурування із жолобчастої («литовка») цегли у верхніх частинах споруди. Появу цих мурувань М.М. Говденко відносила до XV–XVI ст. [Говденко, 1996, с. 45]. Водночас М.В. Холостенко датував ці ремонти XVII–XVIII ст. [Холостенко, 1990, с. 8]. Вірогідно, останнє твердження можна вважати більш обґрунтованим, оскільки червона жолобчаста цегла в ремонтних муруваннях головного об'єму та прибудов Спаського собору (переважає формат: 29–30 × 19–20 × 6–6,5 см) [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2015, с. 336] наближена до тієї, що була використана під час будівельних та ремонтних робіт 1670-х років у Єлецькому Свято-Успенському монастирі (28–30 × 16–17 × 5–7 см) [Черненко, 2016 а, с. 131–132]. У цьому випадку не виключено, що руйнування в Спаському соборі були пов'язані зі значно пізнішими подіями, ніж навала монголів.

Масштаби цих руйнувань можна оцінити, серед іншого, на підставі результатів археологічних досліджень у внутрішньому просторі храму, здійснюваних у 1923, 1969 та 2012 роках. У шурфах, закладених в апсиді, центральній та бічних навах та в нартексі (загалом 13 шурфів різної площі) [Макаренко, 1929, с. 37–58; Холостенко, 1970, с. 7–22; Холостенко, 1990, с. 11–14, рис. 19; Чернен-

³ Досліджені у 1877, 1909 та 1946–1947 роках, датовані на підставі знахідок інвентарю [Самоквасов, 1892, с. 100–101; Рыбаков, 1949, с. 77].

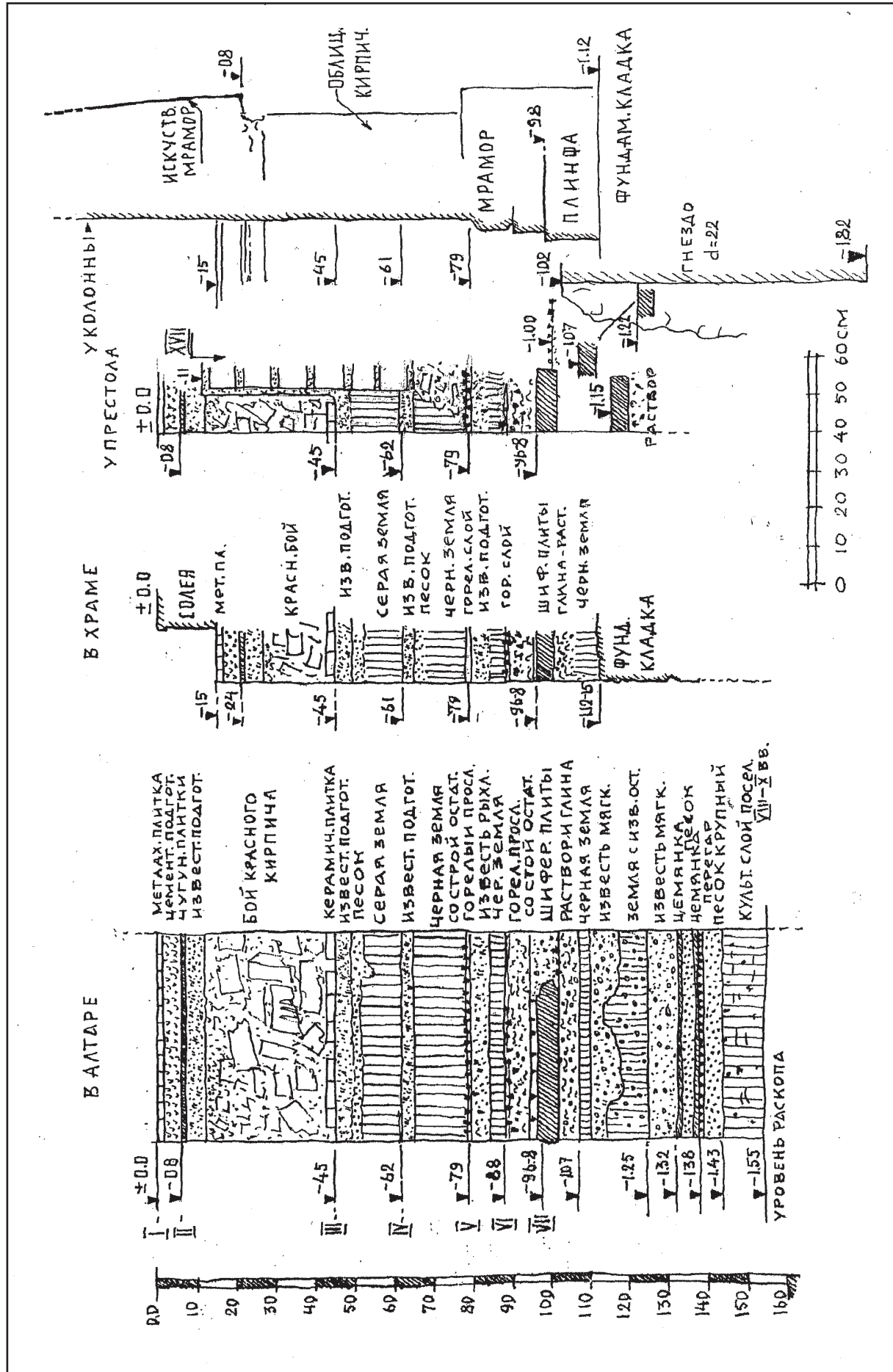
Іл. 7. Чернігівський Спасо-Преображенський собор. Шурф 1, 2012 р.
1–6, 8–14 – уламки голосників; 7 – уламок полив'яної керамічної плитки

ко, 2015, с. 71–72, 74–75, ил. 1–7] нижче рівня згорілої дерев'яної підлоги XVIII ст. були виявлені масиви обвалених склепінь у вигляді окремих будівельних блоків та скупчень плінфи, розчину і уламків голосників (іл. 6; 7)⁴, котрі слугували конструктивними елементами склепінь. Нижче рівня розвалів на окремих ділянках вціліла глиняна підлога, улаштована, за спостереженнями М.В. Холостенка (іл. 8), під час ремонтів післямонгольського часу (припустимо, у XIII ст.). Обвали склепінь своєю чергою передували ремонтам XVII ст. Зокрема, престол XVII ст. був встановлений поверх розвалу частини конхи центральної апсиди [Холостенко, 1970, с. 9; Холостенко, 1974, с. 199]. Утім, коли саме в період між XIII та XVII ст. обвалювалися склепіння в соборі, на даному етапі встановити неможливо. Не можна також виключити, що він руйнувався поступово або ж неодноразово, унаслідок різночасових подій (пожежі, військові дії) протягом цьо-

го часу. Останньої думки, до речі, дотримувався і М.В. Холостенко [Холостенко, 1970, с. 25–26].

Таким чином, можна констатувати, що прийняте в історіографії твердження, згідно з яким, Благовіщенська церква та Спасо-Преображенський собор у Чернігові були зруйновані внаслідок штурму монголів 1239 року, не знаходить підтвердження в даних дослідженнях. Водночас можна констатувати, що, подібно до більшості інших монументальних споруд домонгольської Русі, давні чернігівські храми руйнувалися через відсутність ресурсів та коштів для підтримування їх існування в епоху загального соціально-економічного занепаду Подніпров'я у XIII–XVI ст. Припустимо, що найбільш руйнівним для храмів Чернігова стало XV ст. Не виключено, що певну роль у цьому відіграв наказ Казимира IV, виданий 1481 року, згідно з яким, заборонялися будівництво, відновлення та ремонт православних церков [Ивакин, 2003, с. 63–64].

⁴ Загальна вага уламків голосників, виявлених 2012 року в шурфі 1 (3 × 3 м), – 1,850 кг.

Іл. 8. Стратиграфія нашарувань у чернігівському Спасо-Преображенському соборі (за: Холостенко, 1970)

Джерела та література

- Адруг А.* Архітектура Чернігова другої половини XVII–XVIII століть. – Чернігів, 2008.
- [*Айналов Д.В.*] Архитектура Черниговских храмов. Речь, произнесенная профессором Д. В. Айналовым в заседании комитета по устройству XIV археологического съезда в Чернигове, 10 августа 1906 г. // Труды Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV-го археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 168–175.
- Асеев Ю.С.* Стилистические особенности черниговского зодчества XII–XIII вв. // Чернигов и его округа в XI–XIII вв. – Киев, 1988. – С. 135–143.
- Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // Краткие сообщения института археологии. – 1989. – № 195. – С. 51–57.
- Бережков М.Н.* Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV археологического съезда в Чернигове, 1908. – Москва, 1911. – Т. 3. – С. 271–305.
- Говденко М.М.* Спас Чернігівський: дослідження // З історії Української реставрації. Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». – Київ, 1996. – С. 143–151.
- Горностаев Ф.Г.* Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода // Труды XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Москва, 1911. – Т. 3. – С. 66.
- Голубинский Е.Е.* История русской церкви. – Москва, 1900. – Т. 2. Первая половина тома. От нашествия монголов до митрополита Макария включительно.
- Ивакин Г.Ю.* Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – Москва, 2003. – С. 59–65.
- Иоаннисян О.М.* О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века // Rutenica. – 2007. – № 6. – С. 134–188.
- Кибальчич Т.* Археологическая находка // Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 25. – Прибавление. Часть неофициальная. – С. 302–305.
- Коваленко А.Б.* Древний Чернигов в историко-краеведческих сочинениях второй половины XVII в. // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» (15–18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990. – Чернигов, 1990. – С. 191–194.
- Коваленко В.П.* Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1996. – С. 36–41.
- Коваленко В.П.* Чернигов в середине XIII в. // Труды VI международного конгресса славянской археологии. – Москва, 1997. – Т. 2. Славянский средневековый город. – С. 147–155.
- Лашкарев П.А.* Церкви Чернигова и Новгород-Северского // Труды XI археологического съезда в Киеве. – Москва, 1902. – Т. 2. – С. 146–164.
- Майоров А.В.* Летописные известия об обороне Чернигова от монголо-татар в 1239 г. (Из комментария к Галицко-Волынской летописи) // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) РАН. – Санкт-Петербург, 2009. – Т. LX. – С. 311–326.
- Майоров А.В.* Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. Часть преваг // Rossica antiqua. – Санкт-Петербург, 2012. – № 2.
- Макаренко М.* Чернігівський Спас: Археологічні дослідження року 1923. – Київ, 1929.
- Моця О., Казаков А.* Давньоруський Чернігів. – Київ, 2011.
- Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1909 г. – Чернигов, 1910.
- Пляшко Л.* «Абрис Чернігівський»: сторінки історії // Наука і суспільство. – 1971. – № 8. – С. 30–31.
- Полное собрание русских летописей. – Москва, 2001а. – Т. 1: Лаврентьевская летопись.
- Полное собрание русских летописей. – Москва, 2001б. – Т. 2: Ипатьевская летопись.
- Полное собрание русских летописей. – Москва, 2000. – Т. 6: Софийская первая летопись старшего извода.

Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников // Свод археологических источников. – Ленинград, 1982. – Вып. Е1-47.

Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства литовського. – Київ, 1998.

Рыбаков Б.А. Раскопки в Черниговском детинце в 1946 году. – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. Експ. 1946/26.

Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы института археологии. – Москва, 1949. – № 11. – С. 7–99.

Рыбаков Б.А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур. Древняя Русь. – Москва, 1953. – С. 75–120.

Самоквасов Д.Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей [профессора Д.Я. Самоквасова]. – Варшава, 1892.

Самоквасов Д.Я. Могила русской земли. – Москва, 1908.

Спасо-Преображенский соборный храм в г. Чернигове // Зодчий. – 1882. – С. 81–82.

Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – Київ, 1928. – С. 118–146.

Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри.

Холостенко Н.В. Отчет об исследованиях 1968–69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове / «Київпроект»; Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДПроектреставрація». – Киев, 1970. – № 631.

Холостенко Н.В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследования памятников культуры. – Москва, 1990. – № 3. – С. 6–18.

Холостенко Н.В. Мощница Спаса Черниговского // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974. – С. 199–202.

Холостенко Н.В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. // Архитектурное наследство. – 1963. – Вып. 15. – С. 16–17.

Черненко О.Є. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі // *Opus mixtum*. – Київ, 2015. – № 3. – С. 69–85.

Черненко О.Є. Дослідження Петропавлівської церкви з трапезною на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої міжнародної наукової конференції. – Київ, 2016а. – С. 130–133.

Черненко Е.Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований // *Stratum plus*. – 2016b. – № 5. – С. 83–97.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Прибудови Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами археологічних досліджень) // Могилянські читання, 2014. – Київ, 2015. – С. 328–338.

Черненко О.Є., Казаков А.Л., Печений Є.В. Дослідження на території Чернігівського дитинця у 2008 році // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – Київ, 2010. – С. 461–462.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малороссии, из частей коей оно наместничество составлено. – Киев, 1851.